

ДІЯЛЬНІСТЬ “КОМІСІЇ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА УКРАЇНИ” В 1920 – 1930-х РОКАХ

В 1920-х – на початку 1930 років в українській науці етнологія посідала одне з пріоритетних місць. Саме в цей час, внаслідок розсилання програм до різних регіонів України, українськими етнографічними центрами було створено досить великий архівний матеріал, в якому були відображені найрізноманітніші етнографічні явища, дані з етнокультури України. Варто також підкреслити, що саме в цей час було розпочато комплексне збирання матеріалу зі звичаєвого права українців.

Вивченням цих проблем займалося небагато етнографів-науковців. Зокрема, В.К.Борисенко, оцінюючи період 20-х років ХХ століття, зазначає, що в цей час українськими етнографами приділялося багато уваги методиці етнологічних досліджень, розроблялися програми, анкети, обговорювалися наукові доповіді, організовувалися експедиції та відрядження. Разом з тим вона констатує, що за радянського часу тема про етнографічні осередки в Україні у 1920 – 1930-ті рр. була суворо табуована¹.

Дослідженням цього періоду, а головне вивченням звичаєвого права українців займається М.В.Гримич², яка прогалини у вивченні теми пояснює тим, що традицію, розпочату ще в ХІХ ст. П.Чубинським, О.Єфименко, О.Кістяківським, І.Франком та іншими визначними етнографами, і успішно продовжену в 1920 – 1930-х роках, було перервано за радянських часів³. Діяльність наукових етнографічних центрів цього періоду вивчає також Г.А.Скрипник⁴. З вчених, які займаються вивченням звичаєвого права варто назвати І.Б.Усенка⁵.

Автор статті ставить собі за мету на основі, передусім, архівних документів та опублікованих досліджень, розкрити діяльність “Комісії для виучування звичаєвого права ВУАН”, яка першою розпочала систематично, комплексно вивчати звичаєве право України та її значення для української етнографічної науки.

До революції 1917 р. в Україні не було систематичних досліджень звичаєвого права. Тільки з заснуванням Всеукраїнської Академії Наук розпочалося заповнення цієї прогалини. Статут Академії передбачав у складі ІІІ Соціально-економічного відділу окрему кафедру звичаєвого права України. При кафедрі у грудні 1918 року (1918 – 1934 рр.)⁶ було засновано постійну “Комісію для виучування звичаєвого права України”, назви якої змінювалися: “Комісія для виучування народного (звичаєвого) права України” з 1921 р., “Комісія для виучування звичаєвого (народного) права України” з 1925 р., “Комісія історії звичаєвого права” з 1931 р.⁷

До першого складу Комісії увійшли О.І.Левицький (голова), Ф.В.Тарановський, Б.О.Кістяківський та М.В.Птуха. Керівником Комісії було затверджено М.М.Павлова-Сільванського. При Комісії існувала робоча група зі штатних і позаштатних працівників – секція членів-співробітників, яка мала збирати матеріали звичаєвого права, складати необхідні картотеки, покажчики тощо. Перше офіційне зібрання членів Комісії відбулося 20 березня 1919 року. В цьому ж році розпочала свою роботу і секція членів-співробітників (бл. 20 осіб), в якій найбільшу активність виявили В.І.Греков, С.М.Іваницький-Василенко, В.А.Камінський, І.Ю.Кристаловський, М.М.Товстоліс, О.Ф.Хруцький, І.Ю.Черкаський, О.В.Шрамков. Комісія запланувала підготувати програму дослідження архівних матеріалів з питань звичаєвого права і нагромадити максимально можливу кількість таких матеріалів⁸.

Методика збирання і вивчення матеріалу зі звичаєвого права вимагала комплексного аналізу, об’єктивної оцінки реального стану розробленості проблеми, визначення вузьких місць, прогалин і обґрунтування тематики подальших досліджень.

В перший же рік своєї діяльності члени Комісії, на чолі з М.М.Павловим-Сільванським розробили ґрунтовний план своєї діяльності⁹. Як тільки було засновано Комісію для вивчення звичаєвого права, було представлено стислий проект первісного плану діяльності Комісії. В цьому проекті було показано, що Комісія повинна бути науковим центром на Україні, в якому повинні бути зібрані по можливості всі бібліографічні матеріали, що відносяться до звичаєвого права, повинні осередковуватися всі відомості про наукові висліджування в сфері цього предмету¹⁰.

Головним завданням Комісії було вивчення звичаєвого права в усіх його проявах, а не лише селянських звичаєво-правових стосунків. Зокрема, широкі перспективи відкривалися для вивчення майже зовсім не досліджених проблем публічного звичаєвого права. Крім цього, в коло діяльності Комісії входили деякі завдання практичного характеру, як наприклад: пристосування до вимог громадського життя наслідків наукового дослідження “живого” звичаєвого права, вирішення суперечок та непорозумінь, допомога урядовим, громадським та просвітницьким установам в розробленні питань звичаєвого права з наукової точки зору¹¹.

До завдань Комісії входило також порівняння звичаїв українців та інших народів: “Завдання Комісії полягає в тому, щоб те українське звичаєве право, яке вона збирає й досліджує, порівнювати з правом інших народів, оскільки воно – це право – вже розроблено в науковій літературі, себто користуватися так званою історично-порівняльною методою. Користуючись оцією методою, можна з’ясувати деякі сторони українського звичаєвого права, що їх важко зрозуміти з українських джерел, але, найголовніше, це може допомогти зрозуміти загальні закони правного розвитку в світовій історії людства”¹².

Перші кроки діяльності Комісії було присвячено з’ясуванню того, що було вже зроблено в галузі дослідження звичаєвого права України. Крім аналізу раніше розроблених програм з вивчення проблеми звичаєвого права (перша програма з’явилася 1874 р., розроблена О.Ф.Кістяківським, друга – 1878 р. І.Я.Фойницьким, 1899 р. – Жижленко)¹³ членами Комісії були написані окремі власні розвідки, проведено деякі дослідження в цьому напрямку. Зокрема, за редакцією проф. А.Кристера у 1925 р. були видані “Програми до збирання матеріалів звичаєвого права”¹⁴.

Працівники Комісії вели широку експедиційну роботу, виїжджали до різних областей України для організації нових етнографічних осередків, для збирання матеріалів зі звичаєвого права. Завдяки експедиційній роботі науковців та збирацькій діяльності кореспондентів у фондах Комісії зосередилися тисячі записів зі звичаєвого права (Шрамков О. “Спроба дослідження звичаєвого права спадщини селян Київського та Радомисльського повітів Київської губернії”¹⁵, “Позбавлення волі злочинця за стародавнім звичаєвим правом”¹⁶, Кристер А. “Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині”¹⁷ та інші).

Вдалими були й архівні пошуки працівників Комісії. Ними, зокрема, було складено “Програму для перегляду архівних матеріалів по звичаєвому праву 1920-х рр.”¹⁸, та знайдено значну кількість неопублікованих матеріалів¹⁹. Правда, слід зазначити, що, на жаль, складні умови життя в ці роки, перешкоджали проведенню наукової роботи: архіви були зачинені, деякі ліквідувалися зовсім, доступ до них був дуже обмеженим, бібліографічних матеріалів майже не було, через перерву поштового зв’язку неможливо було встановити необхідний контакт з науковими та громадськими діячами, які також вивчали звичаєве право²⁰.

Загалом, наукова робота Комісії проводилася в трьох основних напрямках:

а) вивчення звичаєвого права анкетним шляхом та шляхом дослідження архівних матеріалів;

б) вивчення законодавчих актів з погляду відбиття в них існуючих і попередніх норм звичаєвого права, а також впливу цих норм на законодавство, загалом, економічне і соціальне життя народу;

в) дослідження порівняльним методом історичного розвитку звичаєвого права, зокрема правових понять.

У 1922 – 1926 роках завдання початкового етапу діяльності Комісії були в основному виконані. Загальна кількість співробітників (разом з позаштатними) в ці роки досягала більше 20 осіб. Найдіяльнішими серед них були Р.А.Безпалов, О.С.Добров, Є.М.Єзерський, В.П.Завітневич, В.А.Камінський, В.С.Назимов (єдиний, крім керівника, штатний працівник),

М.М.Товстоліс та Б.О.Язловський. Вони своїм завданням ставили розгляд питання щодо співвідношення звичаєвого права з офіційним. Так, наприклад, В.Назимов, вивчаючи вироки селянських судів, прийшов до висновку, що звичаєвих рис у них не спостерігається, що всі вони винесені у відповідності із законодавством²¹. Також щодо співвідношення офіційного права і звичаєвого, цікавою є праця Є.Єзерського про вироки Земельних судових комісій щодо виділів приймаків²². Радянське законодавство не визначало терміни, за яких приймак вже може позиватися до суду. Був порушений звичаєво-правовий принцип “давності”. Через це виникло багато суперечок: приймаки, проробивши кілька місяців, вимагали відсудити їм землю, реманент, худобу відповідно до закону. Є.Єзерський пропонував внести у закон поправку щодо принципу давності, аби уникнути зловживань. А також цього питання стосується інша його праця “Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом)”²³.

В 1925 р. “Комісією для виучування звичаєвого права України” було зроблено короткий підсумок своєї наукової роботи і опубліковано “Програми для збирання відомостей до звичаєвого права України” та великий покажчик відповідної літератури. Передбачалося розгорнути у всеукраїнському масштабі систематичне збирання відомостей щодо звичаєвого права силами місцевих вчителів, народних суддів тощо²⁴.

В збірнику Комісії зазначається: “що вивченню звичаїв старих і новоутворених, не можливо не надавати великого значення. Завжди слід стежити за тим, як впливає звичай на практику застосування закону. Знання саме цього дає матеріал для законодавця при дальшому перетворенні і удосконаленні законодавства. Звичаєве право виникає на певному щаблі розвитку виробничих відносин і разом з ним змінюється, в свою чергу певною мірою впливаючи на них. Звичаєве право в усіх галузях суспільного життя відіграє важливу роль. Пізнання дійсності безпосередньо пов’язане з пізнанням руху, зміни, розвитку, перетворення. Мислення потрібно пристосовувати до об’єкта питання. З рухливості, динамічності, мінливості того, як досліджувати, пізнавати”²⁵. Так виникла для Комісії потреба вивчення даних соціальних явищ в їхньому історичному розвитку.

Для більшої ефективності роботи Комісія організувала дві секції. Перша, під головуванням акад. О.О.Малиновського, займалася теоретичними питаннями, друга, під головуванням проф. А.Е.Кристера, проводила дослідницьку та експедиційну роботу. Комісія стала досліджувати не тільки архівні документи й етнографічні матеріали правового характеру, а й практику роботи судів, органів самоврядування тощо²⁶. Роботи секції публічного права увійшли до третього випуску “Праць...” Комісії за ред. О.О.Малиновського (1928 р.)²⁷ Секція цивільного права працювала над бібліографічним покажчиком, який, зокрема, планувалося поповнити літературою слов’янських країн, вивчала вплив звичаєвого права на “Руську Правду”, Литовський статут та інші джерела права України. Спільними зусиллями готували бібліографічний словник дослідників звичаєвого права та нариси історії науки звичаєвого права²⁸.

Одним із важливих складових роботи Комісії було вивчення внеску учених ХІХ ст. у дослідження проблем українського звичаєвого права. Зокрема, членами Комісії було укладено словник вчених, до якого увійшли такі постаті, як П.П.Чубинський²⁹, О.Ф.Кістяківський³⁰ та інші.

Також вперше було видано такі праці П.М.Дашкевича зі звичаєвого права, як “Гражданский обычай приймачества у крестьян Киевской губернии” (1887 р.), “Похищение в ряду свадебных обычаев” (1891 р.) та ряд інших.

Треба сказати, на питання про те, яке саме місце П.М.Дашкевич займав у тлумаченні звичаєвого права, то він являвся захисником звичаєвого права. Зіставляючи звичаєве право із законом, він ставиться з пошестю до звичаєвого права українського селянства. У своїх наукових працях П.М.Дашкевич описує досить детальну історію розвитку вивчення звичаєвого права з початку ХІХ століття³¹.

Відзначимо, що в 1920-ті роки в роботі Комісії ще панував певний науковий плюралізм. Зокрема, існувало два підходи щодо трактування звичаю. В Програмах до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблених в Комісії за редакцією А.Кристера (1925 р.)³², превалює нормативістський підхід до класифікації народно-юридичних явищ, тоді як інший науковець, член Комісії В.Камінський, демонструє бачення звичаю не як норми, а як моделі поведінки. Досліджуючи тогочасну ситуацію в дорадянському українському селі, він слушно зазначав, що кожний судовий діяч знає, як важко встановити точні межі звичаю. “Звичайно, в таких

випадках закон приписує, нехай ті сторони, котрі посилаються на місцевий звичай, що його суд не знає, доведуть, що він справді існує в житті. Але якими засобами це доводити? Чи свідченнями місцевих знавців звичаєвого права? Чи навіть свідків? Чи вироками місцевих суддів, де певний звичай здійснюється? Все це надто невдосконалені засоби точно визначувати звичай в його формах. Нарешті, чим повинен керуватися суд, коли знавці оповідають за місцевий звичай не тільки по різному, ба навіть один одному суперечать? Де та в чому шукати вихода з такого становища?”³³. В.Камінський викриває ілюзорність тих нормативістів, які вважають, що звичай можна зафіксувати раз і назавжди, і дотримуватися його в судових рішеннях.

Придїлялася увага вивченню трактування самого терміну “звичаєве право”. Так, наприклад А.М.Чечот у своїй “Доповіді про походження і розуміння поняття “звичаєве право”, зазначав: “Звичаєвим правом називається юридична норма, яка склалася в результаті побутових обставин, незалежно від верховної влади та від закону, і була закладена у свідомості народу як обов’язкова норма. Звичай походить від звички, від наслідування того, що вважається необхідним, виникає ніби випадково, але насправді свідомо і не повинен суперечити моральним цінностям”³⁴.

Комісія також досліджувала “революційне” звичаєве право. Навіть в складі самої Комісії існував підрозділ – Комісія радянського права³⁵. Науковці намагалися розібратися у звичаєво-правовій традиції перших років становлення радянської влади в Україні, коли народна свідомість все ж базувалася на досить стабільних уявленнях про ідеали справедливості.

У своїх працях О.О.Малиновський (“Революційне радянське звичаєве право”³⁶, “Революційні мотиви в “Кобзарі” Шевченка”³⁷, “Соціальний лад. Державний лад”³⁸ та інш.) зазначав, що крім вивчення дореволюційного звичаєвого права, особливу увагу слід було звертати на “революційне звичаєве право”, тобто на нові звичаї та традиції. Він відзначав стихійність народної законотворчості у зламні (революційні) моменти історії, коли старе законодавство ламається, а нове ще не сформувалося: “Революційне звичаєве право ...не зовсім схоже на звичаєве право, як ми його звикли розуміти за спокійних часів життя”³⁹.

“Революційне” звичаєве право досліджував також С.Борисенко “Самосуди над карними злочинцями в 1917 році”⁴⁰. Стаття важлива тим, що в ній показано зламні часи, коли старе право заперечується, а нове ще не існує, відроджуються архаїчні звичаєво-правові норми, зокрема у покаранні злочинців через самосуди.

Загальний процес реорганізації ВУАН, репресивні заходи до її установ, і зміни характеру її наукової діяльності, що розпочався в кінці 1920-х років, істотно відбився і на роботі Комісії. В тематиці її досліджень чільне місце відтоді стало посідати вивчення колгоспного ладу з погляду перетворення та відмирання звичаєвого права в ході колективізації. Було складено спеціальні заідеологізовані програми (Ротківський М.Я. “Програма збирання елементів звичаєвого права, що утворилися в сільськогосподарських колективах”)⁴¹.

На початку 1932 року пішов із життя О.О.Малиновський, приблизно через рік до “саботажників та шкідників” був зарахований А.Е.Кристер. Останнє відоме свідчення діяльності Комісії – це її спільне з “Комісією історії українського права” засідання 17 травня 1933 року.

В лютому 1934 року у зв’язку з репресіями вчених ВУАН Комісія була ліквідована. Згодом арешт і розстріл А.Е.Кристера (1937) став приводом для звинувачення Комісії в антирадянській діяльності і науковій “безплідності”. Були репресовані С.Г.Борисенко, В.А.Камінський, М.М.Товстоліс, І.Ю.Черкаський, Б.О.Язловський, О.М.Чечот, О.С.Добров та Є.М.Єзерський⁴².

Результати наукових пошуків членів Комісії публікувалися у “Праці Комісії для виучування звичаєвого права України”. Всього видано чотири збірки, останній випуск було знищено у 1930 р.. Авторами “Праць...” є правознавці-теоретики і юристи-практики, погляди яких часто суттєво відрізнялися, однак це не применшує, а навпаки – підвищує наукове значення збірника. Основне завдання укладачів збірників полягало у викладенні відомостей про давнє і сучасне українське звичаєве право, а також класифікація та аналіз документального і польового матеріалу стосовно звичаєвого права. Так, один з керівників Комісії О.Малиновський писав з цього приводу: “Завдання Комісії для збирання й виучування українського старовинного, передреволюційного звичаєвого права полягає в тому, щоб зібрати й повиучувати норми звичаєвого права, користаючи з друкованих пам’яток, архівних матеріалів і безпосередньо

стикаючись з народнім життям⁴³. Для цього вирішено було, з одного боку, якнайширше залучати фольклор, – казки, прислів'я, приказки, – а з іншого, вивчати друковані джерела – літописи, твори релігійного письменства, перекази чужоземців, спогади сучасників, пам'ятки законодавства, в яких санкціоноване звичаєве право. Як зазначав також О.Малиновський: “вивчаючи, звичаєве право, ми черпаємо його зі свіжого струмочка, наповненого правовими нормами, утвореними протягом довгого часу через саме життя в галузі народного побуту”⁴⁴.

Наукові видання Комісії відіграли важливу роль у розвитку української етнології. Відбиваючи характер діяльності Комісії, збірники займали чільне місце серед тогочасних науково-дослідницьких публікацій. Серед найпоширеніших проблем, які знайшли місце на сторінках збірників були: питання теорії звичаєвого права, родинно-правові звичаєві стосунки, родинний лад, становище жінки, устрій двору, майнові відносини, спільна і сукупна власність в рамках двору, договірні відносини успадкування та багато інших.

Таким чином, проведений аналіз діяльності “Комісії по виучуванню звичаєвого права” (1918 – 1934) засвідчує значну зацікавленість науковців етнографічним матеріалом з проблем звичаєвого права. Досягнення вчених та аматорів в етнографічних експедиціях, отримання відповідей на розіслані програми, та їх систематизація позитивно вплинули на створення архівного фонду із зібраних етнографічних матеріалів зі звичаєвого права, що становить найбільшу заслугу Комісії у досліджуваній період.

Члени Комісії зробили значний внесок у розвиток науки про звичаєве право не тільки теоретичними розвідками, зокрема в питаннях суті звичаю, співвідношення звичаєвого та офіційного права, народної правосвідомості, стихійної народної правотворчості у зламні періоди історії, а й практичними дослідженнями. Їхні висновки тим корисні, що опираються на факти безпосереднього обстеження сільського і навіть міського середовища.

¹ Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002. – С. 7 – 8.

² Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – XX століття. – К., 2004.

³ Там само. – С. 7.

⁴ Скрипник Г.А. З історії української етнографії. – К., 2002.

⁵ Усенко І.Б. Юридична академічна наука у 1918 – 1941 роках // Академічна юридична думка. – К., 1998.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. (Далі – ІР НБУВ) – Ф. X. – Спр. 1216. – Арк. 1.

⁷ Усенко І.Б. Комісія для виучування звичаєвого права України ВУАН // Юридична енциклопедія. – Т.3. – К., 2003. – С. 172

⁸ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1211. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Ф. X. – Спр. 1210. – Арк. 2.

¹⁰ Там само. – Спр. 1211. – Арк. 1.

¹¹ Там само. – Спр. 1211. – Арк. 2.

¹² Всеукраїнська Академія Наук. Соціально-економічний відділ. Комісія для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 2. – С. 7.

¹³ Там само. – Вип. 3. – С. 13 – 24.

¹⁴ Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України. За редакцією проф. А.Е. Кристера (ВУАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 1). – К., 1925.

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1403. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Ф. X. – Спр. 1243. – Арк. 1 – 2.

¹⁷ Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України К., 1925 р. – Вип. 1. (Далі – Праці...). – С. 13.

¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1253.

¹⁹ Там само. – Ф. X. – Спр. 1403. – Арк. 1.

²⁰ Там само. – Спр. 1211. – Арк. 4.

²¹ Назимов В. Риси українського карного права у вироках селянських судів // Праці..., К., 1925 р. – Вип. 1. – С. 74 – 94.

²² Єзерський Є. Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини // Праці..., Вип. 1. – С. 18 – 31.

²³ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом) Праці..., Вип. 2. – С. 267.

²⁴ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1242. – Арк. 2.

- ²⁵ Там само. – Ф. X. – Спр. 1216. – Арк. 6.
- ²⁶ Там само. – Спр. 1222. – Арк. 2.
- ²⁷ Всеукраїнська Академія Наук. Соціально-економічний відділ. Комісія для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – Вип. 3.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1253. – Арк. 1 – 4.
- ²⁹ Там само. – Ф. X. – Спр. 1227. – Арк. 1 – 17.
- ³⁰ Там само. – Спр. 1218. – Арк. 1 – 16.
- ³¹ Там само. – Спр. 1094. – Арк. 18 – 21.
- ³² Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України // За редакцією проф. А.Е. Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 1). – К., 1925.
- ³³ Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні // Праці... – К., 1925. – С.32.
- ³⁴ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1401. – Арк. 1.
- ³⁵ Там само. – Ф. X. – Спр. 1411. – Арк. 1 – 7.
- ³⁶ Малиновський О. Революційне звичаєве право // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928.
- ³⁷ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1224. – Арк. 1 – 18.
- ³⁸ Там само. – Спр. 1225. – Арк. 1 – 82.
- ³⁹ Малиновський О. Революційне звичаєве право // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928. – С. 114.
- ⁴⁰ Борисенко С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році // Там само. – С. 213 – 234.
- ⁴¹ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1399. – Арк. 1 – 6.
- ⁴² Усенко І.Б. Комісія для виучування звичаєвого права України ВУАН // Юридична енциклопедія. – Т.3. – К., 2003. – С. 173.
- ⁴³ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 1218. – Арк. 1.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 1404. – Арк. 4.